

कालिदासयुगे समाजस्य संस्कृतिस्य च प्रभावस्य अन्वेषणम्

श्रीकृष्ण नायक¹, डॉ. रेणु सिंह²

शोधविद्वान्, संस्कृत विभागः (धर्मशास्त्रम्), वाई बी एन विश्वविद्यालयः, राँची¹

एसोसिएट प्रोफेसर, संस्कृत विभागः (धर्मशास्त्रम्), वाई बी एन विश्वविद्यालयः, राँची²

मूर्त

प्राचीनभारतस्य मूलभूतं कानूनी नैतिकं च कोर्पस् धर्मशास्त्रं विशेषतया गुप्तकाले सामाजिकराजनैतिकसांस्कृतिकमान्यतानां स्वरूपनिर्माणे महत्वपूर्णं भूमिकां निर्वहति स्म अस्मिन् पत्रे धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां समाजे तेषां व्यावहारिकप्रयोगानाञ्च गतिशीलपरस्परक्रियायाः अन्वेषणं कृतम्, कालिदासयुगं केन्द्रीकृत्य। अध्ययनं परीक्षते यत् पाठ्यविधानानाम् व्याख्या कथं कृता, विकसितसामाजिकसन्दर्भेषु अनुकूलितं च, शासनशास्त्रे, सामाजिकसङ्गठने, सांस्कृतिकप्रथासु च धर्मशास्त्रस्य लचीलतां लचीलतां च प्रकाशयति। कालिदासस्य साहित्यिककृतयः गुप्तयुगस्य जीवितवास्तविकतानां बहुमूल्यं अन्वेषणं प्रददति, यत् परिवर्तनशीलपरिस्थितेः प्रतिक्रियारूपेण धर्मशास्त्रस्य मानदण्डानां पालनं परिवर्तनं च प्रतिबिम्बयति अपि च, अस्मिन् पत्रे धर्मशास्त्रस्य गुप्तोत्तरविकासस्य अन्वेषणं कृतम् अस्ति, यत्र तस्य प्रासंगिकतां स्थापयितुं भाष्यानां क्षेत्रीयअनुकूलनानां च भूमिकायां बलं दत्तम् अस्ति विद्यायाः विद्वत्त्वस्य च संरक्षणार्थं प्रसिद्धः गुप्तकालः धर्मशास्त्रज्ञानस्य समेकने, पीढिषु तस्य संचरणं सुनिश्चित्य, महत्वपूर्णं भूमिकां निर्वहति स्म अध्ययनेन एतदपि सम्बोधितं यत् धर्मशास्त्रेण कानूनीव्यवस्थाः, सामाजिकपदानुक्रमाः, नैतिकरूपरेखाः च कथं प्रभाविताः, भारतीयसमाजस्य नैतिकतानेन आकारः च। पाठ्यपरम्पराणां व्यावहारिकशासनस्य च प्रतिच्छेदनस्य विश्लेषणं कृत्वा अयं शोधः समाजपरिवर्तनानां प्रति निरन्तरं अनुकूलतां कुर्वती जीवितपरम्परारूपेण धर्मशास्त्रस्य महत्त्वं रेखांकयति। निष्कर्षाः प्राचीनकानूनी-नैतिकग्रन्थाः कथं गतिशीलाः एव आसन्, सामाजिक-राजनैतिक-परिवर्तनानां प्रतिक्रियां दत्त्वा, तेषां आधारभूतमूल्यानि अपि धारयन्, इति व्यापकतया अवगमने योगदानं ददति समकालीनकानूनीसांस्कृतिकप्रवचनेषु धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां निरन्तरप्रभावस्य अवगमनाय एतस्य ऐतिहासिकस्य अनुकूलतायाः अवगमनं अत्यावश्यकम्।

कीवर्ड : धर्मशास्त्र, गुप्तकाल, कालिदास, कानूनी परम्परा, सांस्कृतिक अनुकूलन, प्राचीन भारतीय विधि, पाठ्य व्याख्या।

I. परिचयः

गुप्तकालस्य सांस्कृतिकबौद्धिकजीवन्ततायाः चिह्नितः कालिदासयुगः धर्मशास्त्रस्य व्यापकप्रभावस्य परीक्षणं विना पूर्णतया अवगन्तुं न शक्यते स्थिरकानूनीसंहितात्वात् दूरं धर्मशास्त्रस्य विकासः शताब्दशः अभवत्,

तत्कालीनसामाजिकराजनैतिकधार्मिकगतिशीलतां आकारयति, प्रतिबिम्बयति च। अस्मिन् अध्ययने धर्मशास्त्रस्य वैदिकमूलतः गुप्तकालस्य संहिताकरणं व्याख्यां च यावत् विकासः अनुसन्धानं कृतम् अस्ति। प्रारम्भे संस्कारात्मककर्तव्येषु सामाजिकव्यवस्थासु च मूलभूतः धर्मसूत्राणां माध्यमेन पश्चात् धर्मशास्त्राणां माध्यमेन च क्रमेण व्यवस्थितः अभवत्, यथा मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः च एते ग्रन्थाः परिवर्तनशीलसामाजिकआवश्यकतानां अनुकूलाः अभवन्, यत्र प्रथागतकायदानानि, क्षेत्रीयप्रथाः च समाविष्टाः आसन्। गुप्तयुगपर्यन्तं शासकाः धर्मशास्त्रस्य माध्यमेन स्वस्य वैधतां सुदृढं कर्तुं प्रयतन्ते स्म, स्थिरतां व्यवस्थां च सुनिश्चित्य विद्वांसः शासने, अर्थव्यवस्थायां, धर्मे च उदयमानजटिलतानां अनुकूलतायै तस्य व्याख्यां परिष्कृतवन्तः एवं कालिदासस्य कालस्य धर्मशास्त्रं गतिशीलं विकसितं च कोर्पस् आसीत् यत् तस्य साहित्यिककृतीनां कानूनी, सामाजिकं, सांस्कृतिकरूपरेखां च गभीरं प्रभावितं करोति स्म गुप्तकालः धर्मशास्त्रस्य प्रयोगाय एकः अद्वितीयः ऐतिहासिकः सन्दर्भः प्रदत्तवान्। चन्द्रगुप्तद्वितीयादिशासकानाम् अधीनं साम्राज्ये शान्तिः, आर्थिकसमृद्धिः, बौद्धिकसमृद्धिः च अभवत्, येन गणितस्य, खगोलशास्त्रस्य, चिकित्साशास्त्रस्य, साहित्यस्य च उन्नतिः अभवत् सामाजिकवस्त्रं वर्णव्यवस्थायाः परितः संरचितं भवति चेदपि व्यापारव्यापारेण चालितानां नूतनसामाजिकवर्गाणां, व्यवसायानां च उदयात् लचीलतां प्रदर्शयति स्म धर्मशास्त्रसिद्धान्तेषु मूलभूतं न्यायप्रशासनं राजाधिकारिभिः स्थानीयसभाभिः च समर्थितम्, प्रथागतविविधतायाः अनुमतिं दत्त्वा व्यवस्था सुनिश्चित्य धार्मिकपरिदृश्यं बौद्धधर्मस्य जैनधर्मस्य च निरन्तरसन्निध्यस्य पार्श्वे ब्राह्मणधर्मस्य पुनरुत्थानेन चिह्नितः आसीत्, येन धर्मशास्त्रस्य मानदण्डानां व्याख्यां अनुकूलनं च प्रभावितं जातम् स्वसमयस्य धार्मिकनैतिक-आचार-विषये गभीररूपेण निहिताः कालिदासस्य कृतयः धर्मस्य एतां बहुलतां विकसितां च अवगमनं प्रतिबिम्बयन्ति, गुप्तसमाजस्य नैतिक-आध्यात्मिक-चिन्तानां अन्वेषणं प्रददति

कालिदासस्य साहित्यिककृतिः— अभिज्ञानशकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वश्यं, मेघदूत, रघुवंशः च — सामाजिकजीवने शासने च धर्मशास्त्रस्य प्रभावं दर्शयन्तः स्वयुगस्य सांस्कृतिकदर्पणरूपेण कार्यं कुर्वन्ति तस्य राजानः, पुरोहिताः, वणिक्, सामान्यजनाः च इति चित्रणं गुप्तसमाजस्य शासनं कृतवन्तः नैतिकदुविधाः, सामाजिकापेक्षाः, कानूनरूपरेखाः च प्रकाशयति पदानुक्रमितवर्णव्यवस्था, जीवनस्य चतुर्विधाश्रमपदार्थाः च तस्य आख्यानेषु बुनन्ति, कर्तव्यं, परिवारं, त्यागं च विषये सामाजिकमूल्यानि प्रतिबिम्बयन्ति तस्य सम्पूर्णेषु कृतीषु लैङ्गिकभूमिकाः, धार्मिकसंस्काराः, कानूनीसिद्धान्ताः च दृश्यन्ते, येषु व्यक्तिगतराज्यकार्येषु धर्मस्य केन्द्रत्वे बलं दत्तम् अस्ति। कालिदासस्य न्यायस्य, भक्तिस्य, नैतिकव्यवहारस्य च चित्रणं साहित्यस्य धर्मशास्त्रस्य च जटिलसम्बन्धं रेखांकयति, यत् कथं कानूनी नैतिकसंहिताः केवलं विहितग्रन्थाः न आसन् अपितु सांस्कृतिककलाव्यञ्जनस्य आकारं दत्तवन्तः सक्रियशक्तयः आसन् इति दर्शयति अस्मिन् अध्ययने धर्मशास्त्रस्य सिद्धान्तैः सूचिताः कालिदासस्य कृतीः गुप्तयुगस्य सामाजिकनैतिकचिन्तानां सूक्ष्मं काव्यात्मकं च अभिव्यक्तिं कथं प्रददति इति प्रकाशयति।

II. पूर्व कालिदास धर्मशास्त्र

धर्मशास्त्रस्य आधाराः व्यापकवैदिकपरम्परायाः अन्तः एव सन्ति । वैदिककालस्य मौखिकपरम्पराभ्यः उद्भूताः एते ग्रन्थाः सामाजिक-कानूनी-नैतिक-मान्यतानां व्यवस्थीकरणाय विकसिताः। वेदाः विशेषतः ब्राह्मणाः आरण्यकाः च धर्मस्य अवधारणायाः आधारं स्थापितवन्तः, यस्याः आरम्भे ब्रह्माण्डीयक्रमः (रीता) इति अवगतम् आसीत्, पश्चात् व्यक्तिगतसामाजिककर्तव्यं व्याप्य विस्तारितम् एतेषां सिद्धान्तानां क्रमिकरूपेण औपचारिकतायाः कारणेन गृह्य , श्रौत , धर्मसूत्राणि च समाविष्टानि सूत्रसाहित्यस्य रचना अभवत्, येषु संस्कारेषु, आचरणेषु, विधिषु च व्यावहारिकं मार्गदर्शनं प्राप्यते स्म अपस्तम्ब , गौतम, बौधायन , वसिष्ठ (6th–2nd centuries BCE) इत्येतयोः आरोपितधर्मसूत्रेषु भिन्नवर्णानां (सामाजिकवर्गणां) आश्रमाणां (जीवनपदार्थानाम्) च भूमिकां सम्बोधयन् धर्मस्य संहिताकरणस्य प्रथमः व्यवस्थितः प्रयासः अभवत् एते ग्रन्थाः विकसितसामाजिकराजनैतिकसन्दर्भेषु अनुकूलतां प्राप्य प्रथागतकायदानानि क्षेत्रीयविविधतां च समावेश्य मनुस्मृति , याज्ञवल्क्यस्मृति इत्यादीनां पश्चात्स्मृतिग्रन्थानां आधारं स्थापितवन्तः मौखिकपरम्परातः लिखितग्रन्थेषु संक्रमणेन धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां संरक्षणं प्रसारणं च सुगमं जातम्, येन भारतीयसमाजस्य उपरि तेषां स्थायिप्रभावः सुनिश्चितः अभवत्। प्रारम्भिकधर्मशास्त्रैः प्राचीनभारतीयसमाजस्य संरचनां कार्यकार्यं च वर्ण-आश्रम-व्यवस्थायाः माध्यमेन गहनतया आकारितम्। वर्णव्यवस्था समाजस्य चतुर्णां श्रेणीबद्धसमूहानां वर्गीकरणं कृतवती-ब्राह्मणाः (पुरोहिताः विद्वांसः च), क्षत्रियः (योद्धाः शासकाः च), वैश्याः (व्यापारिणः कृषिकर्तारः च), शूद्राः (मजदूराः, सेवकाः च) इति प्रत्येकं वर्णस्य विशिष्टानि कर्तव्यानि विशेषाधिकाराः च आसन्, सामाजिकस्थिरतां सुनिश्चित्य परन्तु कठोरपदानुक्रमाः अपि सुदृढाः भवन्ति स्म। ब्राह्मणाः ज्ञानस्य संस्कारस्य च रक्षकाः इति रूपेण उच्चतमं स्थानं धारयन्ति स्म, शूद्राः तु निम्नतमस्तरस्य महत्वपूर्णप्रतिबन्धानां सम्मुखीभवन्ति स्म एतत् स्तरीकरणं यद्यपि सामाजिकव्यवस्थायाः भावम् अयच्छत् तथापि असमानतां संस्थागतं कृतवान्। आश्रमव्यवस्थायां चतुर्णां जीवनपदानां रूपरेखा कृता आसीत्-ब्रह्मचार्य (छात्रः), गृहस्थः (गृहस्थः), वनप्रस्थः (वननिवासी), संन्यासः (त्यागः) च-व्यक्तिभ्यः व्यक्तिगतविकासाय आध्यात्मिकवृद्ध्यर्थं च संरचितमार्गं प्रददाति स्म ब्रह्मचार्यः शिक्षायाः अनुशासनस्य च उपरि बलं दत्तवान्, गृहस्थः पारिवारिकजीवनं सामाजिकयोगदानं च प्राथमिकताम् अददात्, वनप्रस्थः लौकिकचिन्तानां क्रमेण निवृत्तिम् प्रोत्साहयति स्म, संन्यासः मुक्तिसाधने पूर्णत्यागं (मोक्ष) च सम्मिलितवान् एषा ढाञ्चा सांसारिकदायित्वस्य आध्यात्मिकआकांक्षाणां च सन्तुलनं कृतवती, सामाजिकसङ्गतिं प्रवर्धयति स्म।

सामाजिकसङ्गठनात् परं धर्मशास्त्रेषु विवाहः, उत्तराधिकारः, सम्पत्तिअधिकारः, आपराधिकन्यायः च इत्यादीनि कानूनी नैतिकविषयाणि सम्बोधितानि आसन्। एतेषां ग्रन्थानां उद्देश्यं अन्तरक्रियाणां नियमनं, विवादनिराकरणं, नैतिकव्यवहारस्य समर्थनं च आसीत्। धर्मस्य सिद्धान्तः धार्मिकव्यवहारः इति अवगता जीवनस्य सर्वेषु पक्षेषु व्याप्तः आसीत्, शासनं,

कुलसंरचनं, न्यायिकव्यवहारं च प्रभावितं करोति स्म। एवं प्रारम्भिकाः धर्मशास्त्राः नैतिकमान्यतानां कानूनीसिद्धान्तानां च परिभाषणे महत्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति स्म, विभिन्नसामाजिकस्तरयोः व्यक्तिनां दैनन्दिनजीवनस्य आकारं दत्तवन्तः धर्मशास्त्रस्य प्रारम्भिकः प्रभावः विधिसामाजिकविनियमात् परं धार्मिकाभ्यासान् संस्कारान् च प्रभावितुं विस्तृतः आसीत्। ग्रन्थेषु अनुष्ठानानां, यज्ञानाम्, पूजायाः च विस्तृतविधानं प्रदत्तम्, येन तेषां सार्वजनिकनिजीजीवने एकीकरणं सुनिश्चितं भवति स्म। तेषां स्थापिता व्यवस्था स्थिरतां ददाति स्म, तस्याः कठोरपदानुक्रमाः, असमानताः च सामाजिकतनावानां, अन्ततः पुनर्निर्माणस्य च कारणभूताः आसन्। धर्मशास्त्रस्य स्थायिविरासतः भारतीयसांस्कृतिककानूनीपरम्परासु स्पष्टा एव वर्तते, ऐतिहासिकसमकालीनसमाजस्य स्वरूपनिर्माणे तस्य आधारभूतभूमिकां प्रतिबिम्बयति।

III. गुप्तकालः कालिदासस्य च सन्दर्भः

गुप्तयुगस्य ऐतिहासिकं राजनैतिकं च परिदृश्यं यस्मिन् काले कालिदासः प्रफुल्लितः आसीत्, तस्मिन् साम्राज्यसत्तायाः स्थिरतायाः च पुनरुत्थानम् अभवत्, येन धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां प्रयोगे महती प्रभावः अभवत् चतुर्थशताब्द्याः आरम्भे उदयमानं गुप्तसाम्राज्यं कुशानानां, सातवाहनानां च पतनस्य अनन्तरं केन्द्रीकृतं समृद्धं च राज्यं जनयति स्म चन्द्रगुप्त प्रथमः सत्तायाः समेकनस्य आरम्भं कृतवान्, यस्य विस्तारः समुद्रगुप्तेन सैन्यअभियानानां माध्यमेन अधिकः कृतः, यथा इलाहाबादस्तम्भशिलालेखे अभिलेखः अस्ति चन्द्रगुप्तद्वितीयः, यस्य अधीनं कालिदासः सम्भवतः निवसति स्म, सः सांस्कृतिकबौद्धिकप्रगतेः स्वर्णयुगस्य निरीक्षणं कृतवान्। साम्राज्यस्य स्थिरप्रशासनेन कूटनीतिकसङ्घटनेन च राजनैतिकव्यवस्था सुदृढा अभवत्, यदा तु साहित्यस्य, दर्शनस्य, धर्मस्य च राजसंरक्षणेन धर्मशास्त्रस्य आदर्शानां पुनरुत्थाने योगदानं कृतम् शासकाः स्वस्य अधिकारस्य वैधतां प्राप्तुं धर्मस्य उपयोगं कुर्वन्ति स्म, येन कानूनी सामाजिकानि च मानदण्डाः पारम्परिकसिद्धान्तैः सह सङ्गताः भवन्ति इति सुनिश्चितं कुर्वन्ति स्म। एवं गुप्तकालस्य स्थिरतायाः कारणात् धर्मशास्त्रस्य अधिकव्यवस्थितप्रयोगः सम्भवः अभवत्, कालिदासस्य समयस्य सांस्कृतिकं कानूनी परिदृश्यं च आकारयति स्म। गुप्तयुगस्य सामाजिका आर्थिकस्थितिः धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां विकासशीलवास्तविकतासु अनुकूलीकरणे महत्वपूर्णा भूमिकां निर्वहति स्म। कृषिप्रगतिः, व्यापारः, विशेषशिल्पैः च प्रेरिता आर्थिकसमृद्धिः नगरकेन्द्राणां वृद्धिं कृत्वा धनिकव्यापारिवर्गस्य (श्रेष्ठिनां) उदयं कृतवती स्थिरमुद्रायाः, सुरक्षितव्यापारमार्गेण च समर्थितव्यापारजालस्य विस्तारेण आर्थिकवृद्धिः अभवत्। वर्णव्यवस्था प्रभावशालिनी एव अभवत्, आर्थिकगतिशीलतायाः कारणात् निम्नवर्णानां व्यक्तिः धनं, स्थितिं च प्राप्तुं शक्नोति स्म। गिल्डस् (shrenis) प्रमुखा आर्थिकसंस्थाः इति रूपेण उद्भूताः, व्यापारं नियन्त्रयन्ति, नैतिकव्यापारप्रथाः च प्रवर्तयन्ति स्म, येन न्यायस्य न्यायस्य च धर्मशास्त्रस्य आदर्शाः प्रतिबिम्बिताः भवन्ति स्म गुप्तशासकाः करस्य राजस्वनीतीनां च माध्यमेन आर्थिकस्थिरतां सुनिश्चितवन्तः, नैतिकशासनेन सह राज्यस्य आवश्यकतानां सन्तुलनं कृतवन्तः। परन्तु आर्थिकपरिवर्तनेन पारम्परिकपदानुक्रमानाम् आव्हानं कृत्वा

सामाजिकसंरचनानां परिवर्तनं जातम्। गुप्तकालस्य सामाजिकवस्त्रं धर्मशास्त्रेण , विशेषतः वर्ण-आश्रम-व्यवस्थाभिः गभीररूपेण प्रभावितम् आसीत्। ब्राह्मणाः यदा धार्मिकं बौद्धिकं च वर्चस्वं धारयन्ति स्म, क्षत्रियः राजनैतिकसैन्यशक्तिं धारयन्ति स्म, वैश्याः आर्थिकक्रियाकलापं चालयन्ति स्म, शूद्राः श्रमं कुर्वन्ति स्म आर्थिकसमृद्धिः, गिल्ड्-प्रभावः च अधिका सामाजिकगतिशीलतायाः अनुमतिं दत्तवान्। धर्मशास्त्रेषु उल्लिखितानां महिलानां भूमिकाः घरेलुदायित्वस्य उपरि बलं दत्तवन्तः, यद्यपि कालिदासस्य चित्रणं, यथा शकुन्तला, तेषां एजन्सीविषये सूक्ष्मदृष्टिकोणान् प्रतिबिम्बयति परम्परायाः विकासशीलसामाजिकस्थितीनां च अन्तरक्रियायाः कारणात् गुप्तयुगस्य आकारः अभवत्, धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां सुदृढीकरणं कृत्वा परिवर्तनशीलवास्तविकतानां क्रमेण अनुकूलनस्य अनुमतिं दत्तवती

IV. धर्मशास्त्रप्रतिबिम्बरूपेण कालिदासस्य कृतयः

कालिदासस्य नाटकानि, महाकाव्यानि, गीतात्मकानि च रचनानि विस्तृतानि, गुप्तकालस्य प्रचलितसामाजिकसांस्कृतिकमान्यतानां अमूल्यभण्डाररूपेण कार्यं कुर्वन्ति एतेषां कृतीनां सावधानीपूर्वकं विश्लेषणेन धर्मशास्त्रस्य व्यापकः प्रभावः प्रकाशितः , न केवलं कठोरनियमानां समुच्चयरूपेण, अपितु पात्राणां क्रियाणां, प्रेरणानां, विषयगतसंरचनायाः च आकारं दत्तवान् गतिशीलरूपरेखारूपेण अभिज्ञानशकुन्तलम् , सम्भवतः कालिदासस्य प्रसिद्धतमं नाटकं सम्मोहकं उदाहरणं प्रददाति। आख्यानं राजा दुष्यन्तस्य, ऋषिपालिकायाः शकुन्तलस्य च प्रेमकथां परितः परिभ्रमति। कर्तव्यं, दैवं, कर्मपरिणामं च इति धर्मशास्त्राभिप्रायेषु नाटकं गभीरं मूलभूतम् अस्ति। दुष्यन्तस्य शकुन्तलस्य प्रारम्भिकं प्रत्याख्यानं शापेन स्वस्य स्मृतिक्षयेन च धर्मस्य केन्द्रसिद्धान्तानां सत्यस्य धर्मस्य च महत्त्वं प्रकाशयति। शकुन्तलायाः पतिव्रतधर्मस्य, पतिप्रति कर्तव्यस्य, प्रतिकूलतायाः सम्मुखे अपि अचञ्चलः आश्रयः, स्त्रियाः भूमिकासु धर्मशास्त्रस्य आदर्शानां गहनं प्रभावं रेखांकयति। आश्रमव्यवस्था विशेषतः गृहस्थाश्रमः अपि नाटकस्य केन्द्रम् अस्ति। गृहस्वामीधर्मस्य प्रमुखपक्षेषु विवाहस्य, सन्तानस्य, वंशनिरन्तरतायाः च महत्त्वं सजीवरूपेण चित्रितम् अस्ति। दुष्यन्तः शकुन्तलाम् अभिजाय तेषां पुत्रं भरतं स्वीकृत्य नाटकस्य संकल्पः धर्मस्य सामाजिकव्यवस्थायाः च विजयं पुष्टयति। मालविकाग्निमित्रम् , विक्रमोर्वशीयम् च दरबारीजीवने राजकर्तव्येषु च धर्मशास्त्रस्य प्रभावं अधिकं दर्शयन्ति। मालविकाग्निमित्रं राजविवाहानाम्, हरम-साजिशानां च जटिलतां चित्रयति, यत्र वंशस्य, राजनैतिकगठबन्धनस्य च महत्त्वं प्रतिबिम्बितम् अस्ति। विक्रमोर्वशीयम् प्रेमकर्तव्ययोः तनावस्य अन्वेषणं करोति, यतः राजा पुरुरवासः व्यक्तिगतकामानां दायित्वैः सह सन्तुलनं कर्तुं संघर्षं करोति। राजानः धर्मपालकाः, स्वप्रजानां रक्षकाः, कलाविद्यायाः आश्रयदातारः च इति चित्रिताः सन्ति, धर्मशास्त्रस्य धार्मिकराजत्वस्य आदर्शैः सह सङ्गताः भवन्ति । कालिदासस्य महाकाव्येषु रघुवंशं कुमारसंभवं च , धर्मशास्त्रस्य प्रभावः समानरूपेण गहनः अस्ति। रघुवंशः रघुवंशस्य कथनं करोति, यत्र आदर्शराजत्वस्य आत्मसंयम, न्याय, करुणा इत्यादयः गुणाः प्रकाशिताः सन्ति। कुमारसंभवः शिवपार्वतीयोः दिव्यविवाहः कार्तिकेयजन्म च

केन्द्रितः अस्ति। अस्मिन् धर्मशास्त्रस्य विश्वदृष्टेः अभिन्नं तपः, भक्तिः, तपः (तपस्या) च विषयाः अन्वेषिताः सन्ति। शिवः आदर्शतपस्वीरूपेण चित्रितः अस्ति, पार्वती तु भक्तिं मूर्तरूपं ददाति, आध्यात्मिक-अनुशासनस्य महत्त्वं, मोक्षस्य (मुक्तिः) अन्वेषणस्य च महत्त्वं रेखांकयति। कालिदासस्य गीतकाव्यं मेघदूता, यद्यपि मुख्यतया प्रेमकाव्यं तथापि धर्मशास्त्रप्रभावमपि प्रतिबिम्बयति। यक्षस्य प्रियस्य आकांक्षां केन्द्रीकृत्य निष्ठां विरहस्य भावनात्मकं क्षोभं च प्रकाशयति। यक्षस्य व्यक्तिगतदुःखानां अभावेऽपि स्वकर्तव्यपालनम् उत्तरदायित्वनिर्वहणे धर्मशास्त्रस्य बलं प्रतिबिम्बयति। काव्यस्य प्रकृतेः आकाशक्षेत्रस्य च वर्णनं धर्मशास्त्रपुराणानां समृद्धं प्रतीकात्मकतां आकर्षयति। स्वसमयस्य सामाजिकसांस्कृतिकपरिदृश्यस्य सजीवं चित्रणं कृत्वा धर्मशास्त्रसिद्धान्तान् स्वकथासु निपुणतया बुनति तस्य पात्राणि नैतिकदुविधाभिः सह ग्रहणं कुर्वन्ति, सामाजिकापेक्षाणां मार्गदर्शनं कुर्वन्ति, स्वधर्मस्य पूर्तये च प्रयतन्ते। तस्य कृतीषु स्त्रियः अनुग्रहं भक्तिं च मूर्तरूपं ददति तथापि स्वस्य अधिकारं बुद्धिं च प्रतिपादयन्ति। एतेषां विविधसाहित्यरूपाणां माध्यमेन कालिदासः गुप्तयुगे पाठस्य यथार्थस्य च अन्तरक्रियायाः अमूल्यं अन्वेषणं प्रददाति।

वि. कालिदासोत्तर विरासत

गुप्तयुगे महत्त्वपूर्णतया प्रवर्धितः परिष्कृतः च धर्मशास्त्रस्य स्थायिप्रभावः भारतीयसमाजस्य संस्कृतियाश्च गहनस्य स्थायिप्रभावस्य प्रमाणरूपेण तिष्ठति शताब्दशः विकसितः अयं सामाजिक-धार्मिकग्रन्थानां निकायः गुप्तयुगे एकं महत्त्वपूर्णं बिन्दुं प्राप्तवान्, यस्मिन् काले सापेक्षिकस्थिरता, समृद्धिः, बौद्धिक-कला-अनुसन्धानस्य च समृद्धिः च आसीत् गुप्तकालः धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां समेकनाय प्रसाराय च उर्वरभूमिं प्रदत्तवान्, येन अनन्तरं शताब्देषु तेषां निरन्तरसान्दर्भिकता, प्रयोगः च सुनिश्चितः अभवत् तस्य युगस्य राजनैतिकस्थिरतायाः, गुप्तशासकानाम् विद्या-कला-संरक्षणेन सह एतेषां ग्रन्थानां संरक्षणं प्रसारणं च सुगमं जातम्। अपि च, गुप्तयुगे पारम्परिकधर्मशास्त्रीयमान्यतानां संक्षेपणं विकसितसामाजिकप्रधानां सह अभवत्, यस्य परिणामेन पाठ्यविधानानाम्, जीवितवास्तविकतानां च मध्ये गतिशीलः अन्तरक्रिया अभवत् कालिदासः स्वस्य साहित्यिककृतीनां माध्यमेन सामाजिकजीवनस्य सूक्ष्मतां, जटिले विकसिते च समाजे धर्मसिद्धान्तानां पालनस्य आव्हानानि च गृहीत्वा अस्य अन्तरक्रियायाः परीक्षणार्थं एकं अद्वितीयं चक्षुः प्रदत्तवान् तस्य कृतयः धर्मशास्त्रस्य आदर्शान् प्रतिबिम्बयन्ति चेदपि तेषां व्यावहारिकप्रयोगे निहिताः जटिलताः विरोधाभाः च प्रकाशिताः, येन धर्मस्य विषये समाजे तस्य भूमिकायाः च विषये प्रचलति संवादे योगदानं दत्तम् अतः गुप्तयुगं धर्मशास्त्रपरम्पराणां संचरणस्य अनुकूलनस्य च महत्त्वपूर्णचरणरूपेण कार्यं कृतवान्, तदनन्तरं शताब्देषु तेषां स्थायिप्रभावस्य आधारं स्थापितवान् अस्य कालस्य विरासतः भारतस्य विभिन्नेषु क्षेत्रेषु विधिव्यवस्थानां, सामाजिकसंरचनानां, धार्मिकप्रधानां च स्वरूपनिर्माणे धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां निरन्तरसान्दर्भिकतायां स्पष्टा भवति

धर्मशास्त्रज्ञानस्य समेकने प्रसारे च गुप्तयुगस्य योगदानेन एतत् सुनिश्चितं जातं यत् एते ग्रन्थाः पीढयः यावत् मार्गदर्शनस्य प्रेरणायाश्च महत्त्वपूर्णः स्रोतः एव तिष्ठन्ति, येन भारतीयसांस्कृतिकविरासतां आधारशिलारूपेण तेषां स्थितिः ठोसरूपेण स्थापिता। गुप्तयुगस्य अनन्तरं उत्पन्नेषु प्रादेशिकराज्येषु प्रभावः विस्तारितः, धर्मशास्त्राधारितशासनस्य सामाजिकसंरचनायाः च विचाराः प्रसारिताः गुप्तयुगस्य अनन्तरं धर्मशास्त्रपरम्परायाः निरन्तरं विकासः परिवर्तनशीलसामाजिकराजनैतिकसांस्कृतिकपरिदृश्यानां सम्मुखे तस्याः अनुकूलतां लचीलतां च प्रदर्शयति धर्मस्य मूलसिद्धान्ताः नित्यं भवन्ति स्म, परन्तु तेषां व्याख्या, प्रयोगः च भिन्न-भिन्न-ऐतिहासिककालस्य विशिष्टानि आवश्यकतानि, आव्हानानि च सम्बोधयितुं विकसिताः एषः विकासः नूतनसामाजिकसमूहानां उद्भवः, प्रादेशिकरीतिरिवाजानां प्रभावः, बाह्यशक्तीनां प्रभावः च इत्यादिभिः विविधैः कारकैः चालितः आसीत् धर्मशास्त्रग्रन्थानां भाष्याणि पद्यानि च (निबन्धाः) प्रसारितानि, येन परिवर्तनशीलसामाजिकधार्मिकपरिदृश्यं प्रतिबिम्बितानि नवीनदृष्टिकोणानि व्याख्याश्च प्रदत्तानि एताः भाष्याणि प्रायः पारम्परिकमान्यतानां समकालीनव्यवहारैः सह सामञ्जस्यं कर्तुं प्रयतन्ते स्म, येन गतिशीलजगति धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां प्रासंगिकतां निर्वाहयितुम् निरन्तरप्रयत्नः प्रदर्शितः यथा प्रादेशिकराज्यानां उद्भवः, स्थानीयकानूनीव्यवस्थानां विकासः च एतेषां राजनैतिकसत्त्वानां विशिष्टापेक्षानुसारं धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां अनुकूलनं कृतवान् तथैव विभिन्नधर्मसांस्कृतिकपरम्पराणां मध्ये वर्धमानस्य अन्तरक्रियायाः परिणामः अभवत् यत् धर्मशास्त्ररूपरेखायां नूतनानां विचाराणां व्यवहारानां च समावेशः अभवत् अनुकूलनस्य व्याख्यायाश्च प्रक्रियायाः कारणात् धर्मशास्त्रः भारतीयसमाजस्य विकसितानां आवश्यकतानां पूर्तये समर्थः सजीवपरम्परा एव तिष्ठति इति सुनिश्चितं कृतवती। अपि च धर्मशास्त्रप्रथासु क्षेत्रीयविविधतायाः विकासेन भारतस्य विविधसांस्कृतिकपरिदृश्यं प्रकाशितम्। विभिन्नप्रदेशेषु धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां स्वकीयानि अद्वितीयव्याख्यानि अनुप्रयोगाः च विकसिताः, येन स्थानीयरीतिरिवाजानां परम्पराणां च प्रभावः प्रतिबिम्बितः। एषा क्षेत्रीयविविधता धर्मशास्त्रपरम्परायाः समृद्धौ जटिलतायां च योगदानं दत्तवती, सामाजिकसांस्कृतिकसन्दर्भाणां विस्तृतपरिधिं समायोजयितुं तस्याः क्षमतां प्रदर्शितवती गुप्तयुगस्य अनन्तरं धर्मशास्त्रस्य निरन्तरं विकासः सामाजिक-धार्मिक-मान्यतानां गतिशील-अनुकूल-व्यवस्थारूपेण तस्य स्थायि-महत्त्वं रेखांकयति एतत् अस्याः परम्परायाः विकासस्य अनुकूलनस्य च क्षमतां प्रकाशयति, तस्याः मूलसिद्धान्तान् निर्वाहयन्, भारतीयसमाजस्य निरन्तरं प्रासंगिकतां प्रभावं च सुनिश्चितं करोति ग्रन्थाः स्थिराः न आसन् अपितु जीविताः दस्तावेजाः आसन् येषां समीक्षां विद्वान् धार्मिकनेतृभिः च वर्तमानकालस्य प्रासंगिकतां स्थापयितुं निरन्तरं क्रियते स्म विशेषतः गुप्तयुगस्य धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां समेकने प्रसारणं च महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहति स्म, तस्मात् तेषां स्थायिप्रभावस्य प्रक्षेपवक्रं स्वरूपयति स्म अस्मिन् कालखण्डे बौद्धिक-कला-अनुसन्धानस्य समृद्धिः अभवत्, येन धर्मशास्त्र-ज्ञानस्य संरक्षणे, प्रसारे च योगदानम् अभवत्। विद्यायाः संरक्षणार्थं प्रसिद्धाः गुप्तशासकाः ग्रन्थानां निर्माणं प्रसारणं च समर्थयन्ति स्म, येन तेषां व्यापकदर्शकानां कृते सुलभता सुनिश्चिता भवति स्म। युगस्य राजनैतिकस्थिरता आर्थिकसमृद्धिः

च शैक्षिकसंस्थानां, शिक्षणकेन्द्राणां च विकासाय सुगमं कृतवती, यत्र धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां अध्ययनं, वादविवादः च अभवत्। कालिदासः स्वस्य साहित्यिककृतीनां माध्यमेन गुप्तयुगस्य सामाजिकसांस्कृतिकगतिशीलतायाः बहुमूल्यं दृष्टिकोणं प्रदत्तवान्, पाठ्यविधानानाम्, जीवितवास्तविकतानां च अन्तरक्रियायाः अन्वेषणं प्रदत्तवान् तस्य आख्यानेषु धर्मशास्त्रस्य आदर्शाः प्रतिबिम्बिताः अपि तेषां व्यावहारिकप्रयोगे निहिताः जटिलताः विरोधाभाः च प्रकाशिताः । सामाजिकजीवनस्य एतत् सूक्ष्मचित्रणं धर्मस्य विषये समाजे तस्य भूमिकायाः च विषये प्रचलति संवादे योगदानं दत्तवान्, धर्मशास्त्रपरम्परायाः गहनतया अवगमनं पोषयति स्म गुप्तयुगे धर्मशास्त्रग्रन्थानां नूतनानां भाष्यानां व्याख्यानां च विकासः अपि अभवत्, येषु पारम्परिकमान्यतानां समकालीनव्यवहारैः सह सामञ्जस्यं कर्तुं प्रयत्नः कृतः एताः टिप्पण्याः प्रायः विशिष्टसामाजिककानूनीविषयान् सम्बोधयन्ति स्म, येन भारतीयसमाजस्य विकसितानि आवश्यकतानि प्रतिबिम्बितानि आसन् । अनुकूलनस्य व्याख्यायाश्च प्रक्रियायाः कारणात् धर्मशास्त्रं सामाजिक-धार्मिक-मान्यतानां प्रासंगिकं गतिशीलं च व्यवस्था एव तिष्ठति इति सुनिश्चितं कृतवती। धर्मशास्त्रज्ञानस्य समेकने प्रसारणे च अस्य कालस्य योगदानेन भारतीयसांस्कृतिकविरासतां आधारशिलारूपेण तस्य स्थितिः ठोसरूपेण अभवत्। गुप्तयुगस्य प्रभावः तस्य समीपस्थसीमाभ्यः परं विस्तृतः आसीत्, तदनन्तरं शताब्देषु प्रादेशिकराज्यानां, विधिव्यवस्थानां च विकासस्य आकारं दत्तवान्। अस्य कालस्य स्थायिविरासतां भारतीयसमाजस्य शासनस्य च स्वरूपनिर्माणे धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां निरन्तरसान्दर्भिकतायां स्पष्टा भवति।

VI. निगमन

निष्कर्षे गुप्तयुगे महत्वपूर्णरूपेण आकारितः धर्मशास्त्रस्य स्थायिप्रभावः भारतीयसमाजस्य संस्कृतिस्य च गतिशीलभूमिकां प्रकाशयति। अस्मिन् पत्रे कालिदासयुगे पाठ्यविधानानाम् जीवितवास्तविकतानां च जटिलपरस्परक्रिया प्रदर्शिता अस्ति, येन धर्मशास्त्रसिद्धान्ताः आधारभूताः सन्तः अपि व्याख्यायाः अनुकूलनस्य च अधीनाः कथं आसन् इति प्रकाशितम् अस्ति। कालिदासस्य कृतीषु गुप्तकालस्य समीक्षात्मकचक्षुषः रूपेण धर्मस्य सूक्ष्मप्रयोगस्य प्रदर्शनं कृतम्, तस्य आदर्शाः, निहिताः मानवीयजटिलताः च स्वीकृताः गुप्तोत्तरधर्मशास्त्रस्य निरन्तरविकासः भाष्यानां क्षेत्रीयविविधतायाः च माध्यमेन तस्य लचीलतां अनुकूलतां च पुष्टयति। गुप्तयुगं शिक्षणस्य सांस्कृतिकप्रफुल्लनस्य च संरक्षणेन सह धर्मशास्त्रज्ञानस्य समेकनप्रसाराय च महत्वपूर्णकालरूपेण कार्यं कृतवान्, येन कानूनीव्यवस्थासु, सामाजिकसंरचनेषु, सांस्कृतिकप्रथासु च तस्य दीर्घकालीनप्रभावः सुनिश्चितः अभवत् पाठस्य सन्दर्भस्य च सम्बन्धस्य अवगमनं धर्मशास्त्रस्य स्थायिमहत्वस्य प्रशंसायै महत्वपूर्णं वर्तते, भारतीयसमाजस्य विकसितानां आवश्यकतानां निरन्तरं प्रतिक्रियां ददाति इति जीवितपरम्परारूपेण तस्य भूमिकायाः उपरि बलं ददाति।

सन्दर्भः

1. अल्तेकर, ए एस (1959). *प्राचीन भारते राज्य एवं शासन*/ मोतीलाल बनारसीदास .
2. बनर्जी, आर डी (1919). *गुप्तानां युगम्* / कलकत्ता विश्वविद्यालय प्रेस.
3. भट्टाचार्य, एन.एन.(1996). *भारतीय धार्मिक इतिहास लेखन*/ मुन्शीराम मनोहरलाल प्रकाशक।
4. Bronkhorst, जे (2011). *ब्राह्मणवादः प्राचीन भारतीय समाजे अस्य स्थानम्*/ ब्रिल ।
5. चक्रवर्ती, उ. (1993). *इतिहासस्य पुनर्लेखनम् : पण्डिता रमाबाई इत्यस्य जीवनं कालश्च*. जुबान .
6. दास, ए (2005). *प्राचीन भारत में सामाजिक विचार*/ प्राच्य कालाहंस .
7. डेरेंट, जे डी एम (1973). *भारते धर्मः, विधिः, राज्यं च*/ फेबर एण्ड फेबर।
8. डोनिगर, डब्ल्यू (1991). *मनुस्य नियमाः* / पेंगुइन पुस्तकें।
9. घोष, ए (2001). *भारतीय पुरातत्त्व विश्वकोश* / मुन्शीराम मनोहरलाल .
10. घुरये , जी एस (1962). *भारते जातिः जातिः च*/ लोकप्रिय प्रकाशन।
11. हल्बफस , डब्ल्यू (1988). *भारतं यूरोपं च : अवगमने निबन्धः*/ न्यूयॉर्क राज्य विश्वविद्यालय प्रेस।
12. हॉपकिन्स, ईडब्ल्यू (1901). *भारतस्य धर्माः* / गिन् एण्ड कंपनी।
13. केन, पी वी (1930-1962). *धर्मशास्त्र का इतिहास* (खण्ड १-५)। भंडारकर प्राच्य शोध संस्थान।
14. कीथ, ए बी (1920). *संस्कृतनाटकम्* / आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस।
15. कोसाम्बी , डी डी (1956). *भारतीय इतिहासस्य अध्ययनस्य परिचयः*/ लोकप्रिय प्रकाशन।
16. कुलके, एच., & रोथरमुंड, डी. (2004). *भारतस्य एकः इतिहासः* / रूटलेज् ।
17. लारिविरे, आर डब्ल्यू (1989). *नारदस्मृतिः : परिचयः, अनुवादः, टिप्पणी च सह समीक्षात्मकरूपेण सम्पादितः* / पेन्सिल्वेनिया विश्वविद्यालय प्रेस।
18. लिंगट, आर (1973). *भारतस्य शास्त्रीयनियमः* / कैलिफोर्निया विश्वविद्यालय प्रेस.
19. मजुमदार, आर सी (1954). *साम्राज्यैकतायाः युगम्* / भारतीय विद्या भवन।
20. मजुमदार, आर सी, रायचौधुरी, एच सी, एवं दत्त, के (1950). *भारतस्य एकः उन्नतः इतिहासः* / मैकमिलनः ।
21. मूकरजी , आर के (1951). *गुप्त साम्राज्य* / मोतीलाल बनारसीदास .
22. ओलिवेले , पी. (2005). *मनुस्य विधिसंहिताः मानवधर्मशास्त्रस्य समीक्षात्मकं संस्करणं अनुवादश्च* . आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस।
23. ओलिवेले , पी. (1999). *धर्मसूत्रः प्राचीन भारत के विधि संहिता*/ आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस।

24. पोलॉक, एस (2006). *मनुष्यलोके देवानां भाषा : पूर्वाधुनिकभारते संस्कृतं, संस्कृतिः, शक्तिः च*/ कैलिफोर्निया विश्वविद्यालय प्रेस.
25. राधाकृष्णन, एस (1948). *भारतीय दर्शन* (खण्ड 1 & 2). आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस।
26. रोचर, एल (1972). *हिन्दू विधि के विद्यालय*/ पेन्सिल्वेनिया विश्वविद्यालय प्रेस।
27. शर्मा, आर एस (1987). *भारते नगरीयक्षयः (लगभग ३००-१०००)* / मुन्शीराम मनोहरलाल प्रकाशक।
28. शर्मा, आर एस (2005). *भारत का प्राचीन अतीत*/ आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस।
29. थापर, आर (2003). *प्रारम्भिक भारतस्य पेङ्गुइन इतिहासः उत्पत्तिः ई. १३०० पर्यन्तं*/ पेङ्गुइन पुस्तकानि।
30. विन्टरनिट्ज, एम. (1927). *भारतीय साहित्य का इतिहास* (खण्ड १-२)। मोतीलाल बनारसीदास .